

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori disszertáció TÉZISEK

Lénárt Tamás

Irodalomtudományi Doktori Iskola
Általános Irodalomtudományi Doktori Program

Témavezető: Dr. Kulcsár-Szabó Zoltán, habil. egyetemi docens

Budapest
2011

A disszertáció egy jellegzetesen kultúratudományos érdekltségű kérdésselvetés horizontjából tesz kísérletet arra, hogy a magyar irodalom- és kultúrtörténet kanonikus, vagy kevésbé a tudományos érdeklődés homlokterében álló szövegeit újraértse illetve kontextualizálja.

Az elemzések kérdezmódját alapvetően két elméleti irányzat jelöli ki, amelyek immáron a magyar nyelven folyó szellemtudományokban is egyre nagyobb teret nyernek. Egyfelől a „képi fordulat” elméletei, másfelől a médiatudományok problémafelvetései azok, amelyek a fotográfia elméletének és gyakorlatának kérdéseit kiemelik a motivikus irodalmi elemzések sorából és párbeszédbe léptethetik a fotóelméleti és irodalomtudományos diskurzusokat. A két, önmagukban is sok tekintetben széttartó teoretikus irányzat legfontosabb hangsúlyait kísérem meg az első, bevezető fejezetben összefoglalni, valamint nyomon követni e kérdésirányok szerepét a kortárs fotóelméletben és az irodalom és fotográfia viszonyát vizsgáló nemzetközi szakirodalomban.

A képi fordulat, a *pictorial turn* jelentősége e tekintetben elsősorban abban áll, hogy önállósítja a kép, a képiség problémáit a szemiotikai alapozottságú megközelítésektől és kép és nyelv, kép és szöveg viszonyára, kölcsönhatásaira, akár konkurenciájára irányítja a figyelmet. A médiaelmélet a közvetítettség mindenkori technikai lehetőségfeltételeit vizsgálja, amely egyfelől lehetővé teszi, hogy a fényképezés technokulturális gyakorlatának jelentőségét ne csupán a képi megjelenítés és a vizuális kultúra körül folyó diskurzusba ágyazva mérlegelhessük, hanem a (mechanikus, azaz a humániumtól függetlenedő) rögzítés, megőrzés, és ennek kapcsán az időbeliséghez és történetiséghez való viszony, az „emlékezetkultúra” kérdéseit vegyük fontolóra. Másfelől a hagyományosan „szelleminek”, azaz anyagtalannak vélt problémák technikai-materiális feltételezettségére figyelmeztet, miáltal bizonyos mechanikai vagy vegyi eljárások, találmányok nyoma (és jelentősége) világosabban kirajzolódhat a szellem- és kultúratörténetben.

E vázlatos elméleti háttér felől közelítve válhat a fotográfia az irodalomtudományos kutatás releváns aspektusává, amennyiben a fénykép, a fényképezés nem csupán – többé-kevésbé esetleges – tematikus motívumként, vagy mint a szöveget valamilyen módon kísérő (illusztráló), heterogén elemként válik vizsgálhatóvá. Ha ugyanis a fotográfiát nem csupán a képi reprezentáció, a képiség hagyományának egy újkori, technikai „mutánsának” tekintjük, hanem egy olyan kultúrtechnikának, amely 19. századi elterjedése óta alapjaiban

alakítja át a világhoz, elsősorban az idő múlásához és a történetiség tapasztalatához, a megörökítés, az archiváció és az emlékezés kérdéseire fűződő viszonyunkat és az erről alkotott elképzeléseinket, akkor egyfelől kérdéssé válhat a fotográfia kép-mivolta (a dokumentum(írás)- vagy monumentum(tárgy)-szerűséggel szemben), másfelől a fotóelmélet szükségszerűen lép párbeszédbe a történetiség megtapasztalásában elsődlegesen „illetékes” nyelv médiumával, az elbeszélhetőség, a (történeti) valósághoz való hozzáférés jellegzetesen irodalmi, narratológiai kérdéseivel.

A disszertáció részei - Az elemzések módszerei és tézisei

A dolgozatom elemzései ezen elméleti premisszák mentén kísérik meg szóra bírni a magyar nyelvű irodalom- és kultúrtörténet egyes szövegeit, életműveit. Céлом elsősorban nem az volt, hogy egyes teorémák felvetéseit számon kérjem a magyar nyelvű korpuszon és az eredményeket egy átfogó, szisztematikus elméleti mátrix pontjaiba erőszakoljam. A vizsgált szövegek, szövegcsoportok összeállításakor sokkal inkább arra törekedtem, hogy egyrészt a médiaelméleti érdekeltségű elemzés tágasságát többféle, jellegükben igen eltérő elemzéssel illusztráljam, másrészt pedig arra, hogy ezek az értelmezések lehetőleg szorosan az elemzett művek logikáját kövessék, még akkor is, ha ezzel a vizsgálódást megalapozó elméleti előfeltevésektől kissé eltávolodom.

Az így kapott, meglehetősen heterogén korpuszt elemző írások közös kiindulópontja a képi és nyelvi médiumok különböző konkurencijelenségei. Elsőként a századelő irodalmát vizsgálva Mikszáth Kálmán írásaiban foglalkozom a fotográfia megjelenési formáival (II. 1. fejezet). A fényképezést szóba hozó Mikszáth-szövegek nem túlságosan bő korpusza a konkurencia meglepően változatos formáit mutatja; a fénykép lehet a szöveg narratív szerkezetének eleme, kaphat tematikus-motivikus szerepet a cselekményben vagy alkothatja a szöveg egy metaforájának képi síkját. Közös azonban szöveg és fotó, író és fotográfus, írói és a „fotográfus-féle” világ kölcsönös viszonyának feszültsége. A konkurencia Mikszáthnál tapasztalt jelenségeit először a Mikszáth-kutatás kontextusába (II. 1. 4. fejezet), majd a nemzetközi szakirodalom és más 20. század első feléből származó szövegek segítségével egy tágabb elméleti keretbe kísérem meg beilleszteni (II. 1. 5. fejezet). A második nagyobb egység a századelő korában maradván a városábrázolás kapcsán veti fel a fotográfia illetékességének, pontosabban irodalmi és fotografikus

„városképek” szembeállíthatóságának kérdését (II. 2. fejezet). A vizsgálódás, amelynek fókusza ez esetben egy fotográfus életműve, nevezetesen Klösz György munkássága, amellel érvel, hogy a századforduló város-élményében – az urbánus létélmény irodalmi megfogalmazásai mellett, vagy éppenséggel azokkal szemben – fontos szerepet játszott és játszik a városkép fotografikus rögzíthetőségének lehetősége.

A Balázs Béla és Hevesy Iván életművével foglalkozó nagyobb egység egy újabb optikán keresztül vizsgálja technikai kép és nyelv médiakonkurenciájának kérdését a tágabban értelmezett magyar kultúrtörténet területén. A két szerző elméleti munkássága ugyanis arra lehet példa, miként, milyen szempontváltásokon keresztül íródnak bele az új technikai médiumok köré szerveződő kritikai diskurzusokba a korábbi, más mediális környezetre kondicionált esztétikai koncepciók (III. fejezet). Ennek bemutatása érdekében nem kizárólag a két, közel egy időben megjelent filmesztétikára, *A látható emberre* (1924) illetve *A filmjáték esztétikája és dramaturgiájára* (1925) összpontosítok, amelyek úgy a filmelmélet-történetben, mint a két szerző kritikusi karrierjében is fontos fordulópontot jelentenek, hanem a két szerző életművének egészében, irodalom-, film- és fotókritikai munkákban próbálom feltárni az elméleti folytonosság formációit.

Az utolsó nagyobb egységben Nádas Péter munkássága kínálkozik arra, hogy kép és szöveg kölcsönös egymásra utaltságának viszonyrendszerét egy, az utóbbi évtizedek magyar irodalmában meghatározó jelentőségű írói életműben vizsgáljam (IV. fejezet). A fejezet kérdésfelvetése kevésbé a szerző professzionális fényképészeti tapasztalataira, mint inkább képesség és fogalmiság sajátos kölcsönviszonyára vonatkozik, amely az életmű számos, meghatározó jelentőségű pontján – nem kizárólag a szövegek és fotográfiák együtteséből felépülő fotókönyvekben – válik az irodalmi- és esszé-szövegek saját kérdésévé. A fejezetet két olyan regény (Márton László: *Árnyas főutca*; Mészöly Miklós: *Film*) rövid elemzése zárja, amelyek sok ponton párhuzamba állíthatók kép és nyelv viszonyainak Nádas-szövegekben észlelt kérdéseivel, a hangsúly ugyanakkor az eltérő mediális formációk szubjektumkonstitúcióban betöltött szerepéről egyre inkább a történeti tapasztalat mediális előfeltételezettségére tolódik.

Az első és az utolsó nagyobb egység is így azt a gondolati ívet kísérli meg követni, amelyet olvasatomban Barthes *Világoskamrája* rajzol ki, amennyiben a fotográfia médiumával, azaz az általa gerjesztett médiakonkurenciával való szembesülés elsőként a

(megismerő) szubjektum konstitúciójának irritációit hozza felszínre, majd, ehhez szorosan kapcsolódva a történeti megismerés alapstruktúráit írja felül.

A közbülső, Balázs Béla és Hevesy Iván életművével foglalkozó fejezet annyiban képez kivételt, amennyiben mindkét szerző munkássága a megváltozott mediális közegben egy, a médiumok felett álló esztétika kidolgozására való törekvésként olvasható, amely az új technikai médiumok teljesítményét szükségképpen régebbi keletű esztétikai fogalmak patikamérlegén próbálja lemérni.

Az elemzések irodalomtudományos hozadéka, amellet, hogy esetenként eddig még részben feldolgozatlan vagy az irodalomtörténeti kutatás számára perifériára szorult szövegekre, szempontokra vagy – elsősorban Balázs Béla és Hevesy Iván kapcsán – életművekre irányítja a figyelmet, abban állhat, hogy az irodalmi műalkotásoknak egy, bizonyos médiaelméleti megfontolásokat figyelembe vevő olvasatát kísérli meg érvényre juttatni. Ez az olvasási mód azért figyel különösképpen az irodalmi szöveg tágan értett mediális összetettségére (vagyis hangzósságára, képiségére és más médiumokkal való kapcsolatára), mert az irodalmiság, vagy akár az esztétikai minőség garanciáit, ha nem is kizárólagos érvénnyel, de abban látja, hogy mennyire képes az adott szöveg önmaga és az olvasó mediális környezetének sokszínűségét színre léptetni és mennyire, milyen módon képes saját medialitását reflektálni, illetve milyen módokon tudja ezt a reflexiót szóhoz juttatni – vagy éppenséggel láttatni.

A disszertáció témakörében megjelent publikációk:

Az életjelenségek képsorozatótól a film szelleméig: Képek Balázs Béla esztétikai írásaiban = Az olvasás rejtekútjai: Műfajiság, kulturális emlékezet és medialitás a 20 századi magyar irodalomtudományban, szerk. Bónus Tibor, Kulcsár-Szabó Zoltán, Simon Attila, Budapest, Ráció, 2007, 101-117.

A szó-kép probléma és a technikai médiumok: Fotográfia és irodalom, Alföld 2010/5, 97-107.

Master Frenhofer and the „deep green dimness“: The figure of ekhprasis in texts by Honoré de Balzac and Péter Nádas = Text and Image in the 19-20th Century Art of Central Europe, ed. Katalin Keserü, Zsuzsanna Szegedy-Maszák, Budapest, Eötvös University Press, 2010, 159-169.

Bizarr festmény, mesebánya és a fotográfia-féle rideg igazság (Mikszáth Kálmán és a fénykép). Tiszatáj, 2011/11, 83-92.

Ady – a portrévá lett arc (E. Csorba Csilla fotóalbumáról), Alföld 2010/8, 120-122.

„Képekben elmondott élettörténet”: Költőnk és Kora – József Attila emlékévé 2005, Irodalomtörténet 2005/4, 436-438.

Halkan szitál a tört fény: Kosztolányi Dezső összes fényképe, Irodalomtörténet 2007/3, 443-446.

Medienkonkurrenz bilingual: Intermedialität und Interkulturalität bei Béla Balázs = Kultur in Reflexion: Beiträge zur Geschichte mitteleuropäischen Literaturwissenschaften. Hrsg. v. Ernő Kulcsár Szabó und Dubravka Oraic Tolic, Wien, Braumüller, 2008, 201-209.

Az önkioldó szerkezet különbejáratú tébolya (Nádas Péter: A fotográfia szép története) = Prózafordulat, szerk. Györffy Miklós, Kelemen Pál, Palkó Gábor, Budapest, Kijárat, 2007, 215-225.